

دو کتابشناسی شیعی/1. از بلاد هند

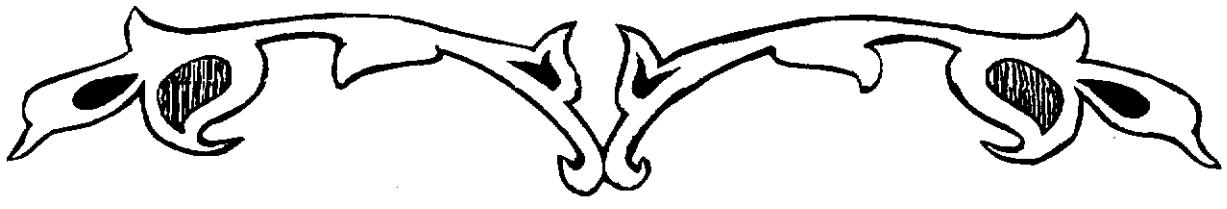
پدیدآورده (ها) : مختاری، رضا
کتابداری، آرشیو و نسخه پژوهی :: نشر دانش :: بهمن و اسفند 1368 - شماره 56
از 51 تا 54
آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/41099>

دانلود شده توسط : رسول جعفریان
تاریخ دانلود : 28/03/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتربی علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتربی علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانين و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

دو کتاب‌شناسی شیعی

۱. از بلاد هند

رضا مختاری

توفيق تصنیف و ترویج مذهب و امثال ذلك با برادر برابر بود. به چندین سال از این پیش مشارالیه‌ما معاً از هندوستان به زیارت عتبات متعالیاتِ عراق عرب آمده، با علماء عظام ملاقات‌های مُختبرانه فرمودند و به موجب مشرب شریف و مذهب لطف خود از علماء ایران شریعتمدار حاج میرزا حسین نوری طبرسی را پستدیدند و از آن وقت ابواب مکاتبه در مابین ایشان مفتوح گردید، ولی میرغازی حسین [صحیح: سیداعجاز حسین] چند سال است که به رحمت ایزدی پیوسته، قدس الله لطیفه...^۵

سیداعجاز حسین در سال ۱۲۸۶ق در لکنه درگذشت و در کنار قبر پدر بزرگوارش به خاک سپرده شد. رحمة الله عليهما رحمة واسعة.

۲) کتاب کشف الحجب. این کتاب، فهرست کتاب‌های شیعه- به شیوه ذریعه- است، و در آن ۳۴۱ کتاب به ترتیب

حاشیه:

- (۱) شیخ آقا بزرگ تهرانی، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة (از طبقات أعلام الشيعة)، چاپ دوم، مشهد، دار المرتضی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۴۹.
- (۲) همان، ص ۱۵۰؛ و الذريعة إلى تصانیف الشيعة، چاپ سوم، بیروت، دار الأخوات، ۱۴۰۳ق، ج ۱۷، ص ۲۱۰.
- (۳) خیر الدین زرکلی، الأعلام، چاپ هفتم، بیروت، دار العلم للملايين، ۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۳۳۴.

(۴) مجلد قرن یازدهم طبقات اعلام الشیعه هنوز منتشر نشده است. گرچه مدتی است حروفچینی و صفحه‌بندی شده است. چند روزی به‌رسم عاریت زیرا کس صفحه‌بندی شده آن در اختیار اینجانب بود که طی مطالعه آن، به این مطلب برخورد کرد.

(۵) محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، المأثر والآثار [چاپ دوم؟]، کتابخانه سنّانی، ص ۱۵۴ و ۱۵۵.

کشف الحجب والأستار عن أحوال الكتب والأسفار، تأليف سیداعجاز حسین نیشاپوری کنتوری. قم، کتابخانه آیة‌الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق، ۱۰ + ۶۰۷ + ۱۱۸ صفحه.

(۱) مؤلف. سیدمحمدقلی موسوی (متوفای ۱۲۶۰ق) از عالمان بزرگ سده سیزدهم هجری و از مدافعان قوی پنجه حريم تشیع است. او سه فرزند پسر داشت که هر سه از عالمان پرآوازه و مشهور و فعال بودند. این سه فرزند به ترتیب عبارتند از (۱) سیدسراج حسین؛ (۲) سیداعجاز حسین؛ (۳) میرحامد حسین صاحب کتاب عقبات الأنوار فی إثبات إمامية الأئمة الاطهار، متولد ۱۲۴۶ و متوفای ۱۳۰۶ق. مؤلف کتاب مورد بحث ما سید اعجاز حسین مشهور به کنتوری در سال ۱۲۴۰ق در لکنه به دنیا آمد، مقدمات علوم و فقه و اصول و کلام و حدیث را نزد پدر و دیگر عالمان آن سامان آموخت و به مرتبه بلندی نایل شد. در کار تدوین کتاب استقصاء الإفحام واستيفاء الانتقام فی رد منتهی الكلام که به اسم برادرش میرحامد حسین شهرت یافته به برادرش کمک کرد و گویند بیشتر کار آن را وی انجام داده، گرچه به نام برادرش مشهور شده است.^۱ بجز کشف الحجب، تأليفات دیگری دارد از جمله: القول السديد^۲ و شذور العقیان فی تراجم الأعیان. زرکلی در اعلام^۳ و تهرانی در ذریعة (ج ۱۳، ص ۴۳) گفته‌اند که نسخه خطی مجلد اول و دوم این کتاب، در کتابخانه آصفیه موجود است. همچنین تهرانی در طبقات اعلام الشیعه، قرن یازدهم^۴، ذیل عنوان «طیفور البسطامی» مطالبی از این کتاب نقل کرده است. اعتمادالسلطنه از سیداعجاز حسین در مأثر و آثار یاد کرده و نام او را به اشتیاه میرغازی حسین ذکر کرده و نوشته است:

برادر میرحامد حسین سلمه الله است. در علم و عمل و

از مجموع کتابهایی که نام برده تقریباً آغاز بیشتر از ۲۰۰۰ کتاب را نقل کرده که نشانه آن است که مؤلف نسخه آنها را دیده است و شیوه ذکر آغاز کتاب در تشخیص انتساب کتاب به مؤلف، و تمیز کتابهای متشابه از یکدیگر نقش اساسی دارد و این شیوه در ذریعه هم دنبال شده است. این کتاب از منابع مهم مرآة الكتب و ذریعه بوده است و هم ثقہ الاسلام و هم شیخ آقا بزرگ به این نکته تصریح کرده و آن را در ردیف منابع خود ذکر کرده‌اند، و ذریعه بطور بسیار محسوس و ملموس از آن متأثر است و حتی برخی اشتباهات آن به ذریعه هم راه یافته که ذیلًا به بعضی از آنها اشاره خواهد شد. تهرانی درباره این اثر نوشته است:

کشف الحجب والأستار عن أحوال الكتب والأسفار، از
سید امیر اعجاز حسین، متولد ۲۱ ربیع ۱۲۴۰، فرزند
سید محمد قلی بن محمد بن حامد نیشابوری کنتوری. او و
دو برادرش میر حامد حسین و میر سراج حسین و پدرشان
همه از علمای جلیل القدر بوده‌اند؛ و میر حامد حسین
مخصوصاً به خاطر تألیف عبقات الانوار حقوق بسیاری
بر گردن علمای شیعه دارد. آغاز کشف الحجب چنین
است... نسخه‌ای که من از آن دیدم پر غلط بود، و در این
کتاب [ذریعه] فراوان از آن نقل می‌کنم، پنهان او کتابهای
امامیه را به ترتیب حروف و به روش معهود، ذکر کرده ولی
جز اندکی از کتب شیعه را یاد نکرده است. [کتاب] در
کلکته به سال ۱۳۳۰ [ق] چاپ شده است.^۷

ثقة الإسلام در فصل پنجم از مقدمه مرآة الكتب - که درباره کتابهایی است که هنگام تألیف مرآة الكتب در اختیارش بوده است - گوید:

کشف الحجب والأستار عن أسماء [ظ: أحوال] الكتب و
الأسفار، از مولوی اعجاز حسین متوفای ۱۲۸۰ واندی.
هنگامی که بیش از نصف مرآة الكتب را تألیف کرده بود
یک نسخه آن نصیبم شد. مؤلف گرچه تا آخر حروف الفباء
را نوشته است، ولی وافق به مقصود نیست، و درباره آنچه
لازم بوده به طور مستوفی بحث نکرده است، حتی کتاب
عقبات الانوار برادرش علامه مولوی حامد حسین را ذکر
نکرده، با اینکه در کار تألیف عبقات دستیار برادرش بوده
است^۸، و افزون بر اینها خالی از اشتباهات هم نیست، و
نسخه من بسیار مغلوط است.^۹ از این کتاب، با ذکر نام
مؤلف مانند «مولوی گوید» و مانند آن، یاد می‌کنم.^{۱۰}

همچنین وی در حرف «کاف» مرآة الكتب، بعد از ذکر
کشف الحجب گوید:

الفبابی معرفی شده است که البته برخی کتابها به دونام یا بیشتر ذکر شده و همه هم شماره مستقل دارد، گرچه مؤلف غالباً متذکر شده که مثلًا نام اصلی این کتاب، فلان نام است، به خصوص در مورد کتابهایی که هم تحت عنوان اصلی خود آمدند و هم تحت عنوانی عامی مانند رساله‌ای در فلان موضوع، یا حاشیه فلان کتاب، یا شرح بهمان. با این حال شاید اسمی تکراری از ۳۰۰ عنوان کمتر باشد. بنابراین در این کتاب به طور قطع بیش از ۳۰۰ کتاب شیعه معرفی شده است که این معرفی گاه به تفصیل انجامیده و درباره صحت انتساب کتاب به مؤلف و مانند آن بحث شده است. مؤلف معمولاً نام مؤلفان و تاریخ وفات آنها و موضوع کتاب را، اگر نسخه کتاب مورد بحث را دیده باشد، آغاز آن را نیز ذکر می‌کند. نکته جالب این است که زمانی مؤلف به این مهم دست زده است که فهرست توییسی به شیوه امر و زی معمول نبوده و از سوی دیگر کتابهای شیعه تا آن زمان چندان چاپ نشده بوده و فهرست مخطوطات کتابخانه‌ها هم وجود نداشته است. این کتاب مدت‌ها پیش از آنکه کتابهایی مانند تأسیس الشیعه مرحوم سیدحسن صدر و مرآت الكتب ثقة الإسلام شهید تبریزی، و الذریعه مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی بوجود آید تألیف شده است و از همین جا میزان زحماتی که مؤلف برای این کتاب متحمل شده تا اندازه‌ای معلوم می‌شود. مؤلف در مقدمه کوتاه خود گفته است:

این کتاب را کشف الحجب والأستار عن أحوال الكتب
والأسفار^{۱۱} نامیدم و نام کتابهایی را که امامیه [یعنی شیعیان
انتهائی] تصنیف کرده‌اند، همراه با ذکر نام مؤلفان آنها
و تاریخ وفات نویسنده‌گان و گردآورنده‌گان آنها، در آن ذکر
کردم و بنایم بر این بود که آغاز کتابهایی را که به آنها
برخوردم و توانستم مطالعه کنم، یاد کنم، و چه بسا از
کتابهایی که خود ندیده‌ام ولی نام آنها را در تصنیفات
علمای شیعه دیدم، یاد کرده‌ام، ولی از وثوق و مورد اعتماد
بودن مؤلفان سخنی به میان نیاوردم، مگر به طور نادر، زیرا
این امر مربوط به کتابهای «رجال» است؛ و آن را به ترتیب
مؤلف و معهود مرتب کردم. (ص ۱)

جا تاریخ شهادت شهید ثانی آمده ۹۶۶ ذکر شده که به نظر اینجانب منشأ اشتباه ذریعه کتاب کشف الحجب بوده است. بی مناسب نیست که به برخی از دیگر خطاهای کشف الحجب در اینجا اشاره شود زیرا ممکن است منشأ اشتباه در کتابهای دیگر مانند فهارس مخطوطات کتابخانه‌ها شده باشد یا بشود، گرچه وجود این گونه خطاهای با توجه به اوضاع و احوالی که کشف الحجب در آن نوشته شده به هیچ روی از ارزش این کتاب نمی‌کاهد.

□ در ص ۹۷، شماره ۴۵۲، نام کتاب معروف خواجه نصیر (طاب ثراه) در کلام، تجرید العقائد^{۱۳} ضبط شده که صحیح آن تجرید الاعتقاد است، گرچه مرحوم مدرس رضوی در احوال و آثار نصیر الدین طوسی، و نیز برخی از فهرست نویسان مخطوطات آستان قدس رضوی آن را تجرید العقائد ضبط کرده و برخی هم از این نام دفاع کرده اند ولی صحیح آن تجرید الاعتقاد است، زیرا:

الف) خود خواجه نصیر در دیباچه کتاب به نام آن تصریح می‌کند و در دیباچه سه نسخه بسیار قدیمی و معتبر تجرید، نام آن تجرید الاعتقاد ضبط شده است.^{۱۵}

ب) علامه حلی که شاگرد خواجه بوده و بر این کتاب شرح نوشته، و گفته‌اند که اگر شرح وی نبود بسیاری از مشکلات

حاشیه:

(۶) چنانکه ملاحظه می‌فرمایید مؤلف کتاب را ... عن احوال الكتب والأسفار نامیده است، و در ذریعه، ج ۱۸، ص ۲۷ هم، نام آن همین گونه ضبط شده؛ ولی روی جلد و صفحه عنوان، نام آن ... عن أسماء الكتب والأسفار ثبت شده است.

(۷) الذریعه، ج ۱۸، ص ۲۷ و ۲۸.

(۸) ظاهر این سخن نادرست است و سید اعجاز حسین - چنانکه گذشت - در تالیف استقصاء الإفحام به میر حامد حسین کمک کرده ته در تالیف عبقات الأنوار، و اصلًا بعد نیست شروع تالیف عبقات بعد از وفات سید اعجاز حسین باشد. بنابر این، این ایراد مرحوم ثقة الإسلام بر کشف الحجب وارد نیست.

(۹) چنانکه از این سخن نیز استفاده می‌شود، نسخه چاپی کشف الحجب در اختیار مرحوم ثقة الإسلام نبوده است، زیرا چنانکه خواهد آمد کشف الحجب در سال ۱۳۳۰ ق. چاپ شده، و ایشان هم در اوائل همین سال یعنی عاشرای ۱۳۳۰ ذکر شهادت رسیده است.

(۱۰) مرآت الكتب از ثقة الإسلام شهید ثیریزی، چاپ اول، ج ۱، ص ۱۱. همچنین در ج ۱، ص ۱ نوشته است «آخراً به کتابی از یکی از علمای هند در این زمینه دست یافتم...»، که مرادش کشف الحجب است.

(۱۱) مرآت الكتب، ج ۳، ص ۱۶۷.

(۱۲) رسائل المحقّق الكركي، چاپ اول، دو جلد، قم، کتابخانه آیة الله العظمى مرعشی نجفی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۴۹ تا ۱۶۵.

(۱۳) رک: مجله نور علم، شماره ۲۶، ص ۱۳۴ تا ۱۳۸، مقاله «بیزووهشی در تاریخ زندگی شهید ثانی».

(۱۴) در مرآت الكتب، ج ۲، ص ۱۲۰ هم به اشتباه تجرید العقائد ضبط شده است.

(۱۵) رک: تجرید الاعتقاد، تحقیق حسینی جلالی، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ ش.

از مولیٰ اعجاز حسین... متوفای بعد از ۱۲۸۱، و این سال تقریباً تاریخ تألیف کتاب کشف الحجب است، چنانکه علامه نوری [حاج میرزا حسین صاحب مستدرک الوسائل، عليه الرحمه] برايم نوشته است. این کتاب، چنانکه در آغاز کتابم گفتم، در باب خود مستوفی نیست، و گذشته از آن، اشتباهاتی دارد و نسخه‌ای که من دارم مغلوط است...^{۱۶}

در اینجا به دو نمونه از اشتباهاتی که از کشف الحجب به ذریعه هم راه یافته اشاره می‌کنیم. در کشف الحجب (ص ۵۵۲، شماره ۳۱۱۵) آمده است:

مناسك الحج الصغير، از شهید ثانی... شامل یک مقدمه و دو فصل و یک خاتمه. آغازش چنین است: الحمد لله على سوابع نعمه الغزار والصلة والسلام على نبيه محمد و آله الأطهار.

الذریعه (ج ۲۲، ص ۲۶۳، شماره ۶۹۸۵) هم عیناً همین مطالب را آورده است. و در همان جلد (ص ۲۶۹، شماره ۷۰۲۹) نوشته است:

مناسك حج. از محقق کرکی، نورالدین ابوالحسن على بن عبد العالی، متوفای ۹۴۰... آغازش چنین است: الحمد لله على سوابع نعمه الغزار....

ملحوظه می‌فرمایید که مرحوم شیخ آقا بزرگ یک کتاب را با یک نوع مشخصات به فاصله ۶ صفحه، هم به شهید ثانی نسبت داده و هم به محقق کرکی؛ و منشأ آن است که انتساب آن به شهید را از کشف الحجب نقل کرده که آن هم اشتباه بوده، و سپس صحیح آن را خود به استنباط خویش ثبت فرموده است. این رساله اخیراً در مجموعه رسائل المحقق الكرکی^{۱۷} چاپ شده، و ظاهر اشید چنین کتابی ندارد، بلکه کتابی در مناسك حج دارد که غیر این است و در ذریعه (ج ۲۲، ص ۲۶۳) و کشف الحجب (ص ۵۵۲ و ۵۵۳) هم معرفی شده است. نمونه دیگر، تاریخ شهادت شهید ثانی است که در ذریعه متجاوز از پنجاه بار ۹۶۶ ذکر شده، با اینکه صحیح آن ۹۶۵ است^{۱۸} و در کشف الحجب هم هر

تجزید حل نمی شد، نام شرح خود را کشف المراد فی شرح تجزید الاعتقاد گذاشته است؛

ج) شرح شمس الدین اسپراینی نیز موسوم به تجزید الاعتقاد فی شرح تجزید الاعتقاد است (ذریعه، ج ۳، ص ۲۵۲) و این نیز مؤید مدعای ماست؛

داراییت سبع در کلام خواجه نصیر در آغاز کتاب، افتضا می کند که نامش تجزید الاعتقاد باشد نه تجزید العقاید^{۱۶} زیرا فرموده است: «وسمیته بتجزید الاعتقاد، والله أسائل العصمة والسداد، وأن يجعله ذخراً ليوم المعاد».

□ وفات شیخ طوسی (قدس سره) در موارد متعددی از جمله صفحات ۵۶ و ۵۱، به سال ۴۵۸ ذکر شده که بی شک ۴۶۰ درست است و نه ۴۵۸.

□ تقریباً در همه جا و از جمله در صفحات ۵۲، ۵۲، ۴۰۴ و ۵۵۹ وفات شیخ بهائی به سال ۱۰۳۱ ذکر شده که همان گونه که آقای سید محمد جواد شیری اثبات کرده اند، ۱۰۳۰ درست است^{۱۷} و مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی (ره) هم در طبقات اعلام الشیعه، قرن یازدهم، که هنوز چاپ نشده است^{۱۸}، شواهدی دال بر اینکه ۱۰۳۰ درست است، ذکر فرموده اند.

□ کشف الحجب نخستین بار حدود پنجاه سال بعد از رحلت مؤلف در سال ۱۳۳۰ق. در کلکته به همت محمد هدایت حسین با فهرست اعلام و اماکن چاپ شد. چنانکه از مقدمه مصحح بر می آید، نسخه اصل به خط مؤلف در اختیارش نبوده و بعید نیست برخی اغلاط کتاب ناشی از همین امر باشد. مرحوم شیخ آقا بزرگ گفته است که «مؤلف نسخه اش را به استاد ما مرحوم محمد نوری هدیه کرد، و الآن [زمان تأليف کرام بره] در کتابخانه نوه دختری استاد یعنی آقا ضیاء الدین فرزند شهید شیخ

فضل الله نوری (قدس سره) موجود است.^{۱۹}

باری، این کتاب مدتها نایاب بود و کسی به آن دسترسی نداشت تا اینکه کتابخانه حضرت آیة اللہ العظمی مرعشی نجفی (دام ظله) همت کرد و آن را همراه با مقدمه کوتاهی به شیوه افسست در پانصد نسخه تجدید چاپ کرد و در اختیار مشتاقان نهاد که البته سپاسمندی و قدردانی وافر محققان در این گونه مسائل را در بی خواهد داشت. سعیشان مشکور و اجر شان موفور باد.

حاشیه:

(۱۶) رک: کشف المراد فی شرح تجزید الاعتقاد، تصحیح استاد حسن زاده آملی، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۸.

(۱۷) رک: مجله نور علم، شماره ۱۹، ص ۷۶ تا ۷۸ و شماره ۲۱، ص ۶۲، مقاله «بررسی اعلام المکاسب».

(۱۸) طبقات اعلام الشیعه، مجلد فرن یازده، ذیل عنوان «بهاء الدین العاملی»، چنانکه در حاشیه شماره ۴ گذشت، این کتاب هنوز منتشر نشده است.

(۱۹) رک: الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، ج ۱، ص ۱۴۹.

۲. از گوشهٔ خوانسار

محمدعلی مهدوی راد

کشف الاستار عن وجه الكتب والسفار، تأليف: آیة اللہ سید احمد حسینی خوانساری، اعداد: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ق، ص ۵۱۲.

حرمت و قداستی که دین اسلام برای کتاب قابل شده است در کمتر فرهنگی نظری داشته است و کوششی که مسلمانان در تدوین کتابشناسیهای مختلف و فهرست نگاریهای گوناگون معمول داشته اند یکی از جلوه‌های این حرمت و ارجگذاری به کتاب و خود بهترین گواه این مدعاست. کتاب گرانقدر الفهرست تأليف محمدبن اسحاق مشهور به ابن نديم (ف ۳۸۵)، که مؤلف آن را به سال ۳۷۷ سامان داده، یکی از جلوه‌های والا این تلاش و از نخستین کتابشناسیهای جهان اسلام است که به شیوه موضوعی و توصیفی تنظیم شده است، شیوه‌ای که هنوز هم تازگی و اهمیت خود را حفظ کرده است.

گذشته از کتابشناسیهای عمومی که از زمان ابن نديم تاکنون تدوین شده، و غالباً در آنها به آثار شیعه امامیه توجه کافی نشده است، علمای شیعه نیز از دیر باز آثاری پدید آورده اند و در آنها به خصوص به تأییفات شیعه عنایت نکرده اند. کتاب الفهرست اثر گرانستگ شیخ الطائفه محمدبن حسن طوسی (ف ۴۶۰) از کهنه‌ترین آثاری است که در این زمینه بر جای مانده است. شیخ طوسی در مقدمه کوتاه خود به کوشش‌های پیشینیان امامیه در این باره اشاره کرده، می‌نویسد:

چون به فهرستهای مشایخ ما، که کتابها و تصانیف عالمان شیعه را فهرست کرده بودند، نگریستم هیچکدام را کامل و شامل نیافتم، چراکه برخی از آنان تنها آنچه را در کتابخانه‌های خود داشته اند ثبت و ضبط کرده اند و برخی دیگر فقط آنچه را از استادان خود روایت کرده اند فهرست نموده اند، بجز ابوالحسن احمدبن الحسن [ابن